

TYPES OF USE OF CONNECTORS IN UZBEK AND KARAKALPAK LANGUAGES

Roza Aytbayeva

Host Vocational School

Uzbek language teacher

Conjunctions are used in both languages to connect simple sentences, compound parts, or words in a compound sentence. Sometimes they are used alone, sometimes they are used repeatedly.

Uzbek conjunctions such as or, or, or, yoinki are used both singly and repeatedly.

O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA BOG‘LOVCHILARNING QO‘LLANILISHI JIHATDAN TURLARI

Roza Aytbayeva

Xo‘jayli kasb-hunar maktabi

o‘zbek tili fani o‘qituvchisi

Bog‘lovchilar har ikki tilda ham qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni, uyushiq bo‘laklar yoki so‘zlarni bog‘lash uchun qo‘llaniladi. Ba‘zan ular yakka holda ishlatilsa, ba‘zan takroriy holda qo‘llaniladi.

O‘zbek tilidagi yo, yoki, yoxud, yoinki kabi bog‘lovchilar yakka holda ham, takroriy holda ham qo‘llaniladi.

O‘zbek tilida yakka qo‘llaniluvchi bog‘lovchilar: va, hamda, ammo, lekin, a, biroq, balki, holbuki, vaholanki, gar//, agar//, agarda//, basharti, chunki//, garchi//, garchand//, go‘yo//, go‘yoki//, ki//, -kim//, esa, ya‘ni, shuning uchun.

Takroriy qo‘llaniluvchi bog‘lovchilar: dam -dam, ba‘zan -ba‘zan, ham -ham, bir, bir, xoh -xoh, goh -goh va hokazo.

Qoraqalpoq tilida yakka qo‘llaniluvchi bog‘lovchilar *hámde, biraq, biraqta, solay bolsada, sonda da, solayda, degen menen, sóytsede, tađi, jáne, lekin, al, soning arqasında, eger, egerde, aqıbetinde, sonıń aqıbetinde, sonıń saldarınan, sonıń nátiyjesinde, nátiyjede, sonlıqdan, sebebi (sebep), nege deseń, óyitkeni, sol sebebi, sonıń ushun, sol ushun.*

Takroriy qo‘llaniluvchi bog‘lovchilar *gá-gá, geyde-geyde, gáde-gáde, birde-birde, bazda-bazda, birese-birese, ári-ari, bir-bir, ya-ya, yamasayamasa, yaki-yaki, ne-ne, hám-hám, (menen, penen, benen* kabi bog‘lovchilar ayrim holda ham, takroriy holda ham qo‘llaniladi.

O‘zbek tilida takroriy bog‘lovchilar yuzasidan bilishimiz shart bo‘lgan quyidagi holatlar mavjudki, biz ularni puxta bilmasak xatoga yo‘l qo‘yishimiz mumkin (so‘zlarni so‘z turkumlarga ajratishda):

1. Takroriy bog‘lovchi o‘z bog‘langan so‘zdan (qismdan) oldin keladi:

Goh u goh men keldim.

Ham o‘zi bog‘lagan qismdan oldin kelsa, **bog‘lovchi** (ham o‘qidim, ham yozdim) *keyin kelsa yuklama* (o‘qidim **ham**, yozdim **ham**)

2. Takroriy bog‘lovchilikning bir qismi faqat takror kelganda bog‘lovchi hisoblanadi.

Yakka qo‘llanganda:

ham-yuklama: Men ham borman

ba‘zan-ravish: Ba‘zan borib turaman

bir-son: Bir ko‘rdim men uni

*dam-ot:**Dam oldim.¹*

Qoraqalpoq tilidagi bog‘lovchilarning o‘zbek tilidagi bog‘lovchilaridan farqli xususiyatlaridan biri bu qoraqalpoq bog‘lovchilarining turli nomlar bilan atalishidir.

Bu haqida ko‘pgina til tarixi boyicha ilmiy kitoblar mavjudki, biz izlanishlar mobaynida ularni varaqlashga erishdik. Va quyidagi ma‘lumotlarni oldik: Dotsent **Qdirbaev Axmet** muallifligida nashr etilgan kitobda qoraqalpoq tilidagi bog‘lovchilar mana shunday turlarga ajratilgan:

1. **Tirkewish dánekerler:** da/de, ta/te, jáne, hám.
2. **Qarsilas dánekerler:** biraq, sonda-da, degen menen.
3. **Náwbetles dánekerler:** ya, yaki, yamasa.
4. **Sebep dánekerler:** sonliqtan, óytkeni, sebebi, sol sebebi.

Jamoa muallifligida (kollektiv ish) nashrdan chiqqan “Házirgi qaraqalpaq tili” kitobida esa quyidagicha bog‘lovchilar guruhlariga ajratilgan:

1. **Biriktiriw dáneker:** -jáne, jáne de, hám, hám de, taǵı, sonnan soń, ta, te, menen, benen, penen.
2. **Qarsilas dáneker:** - biraq, biraq ta, jalǵız - aq, lekin, tek, tek te, al, bálki, sonda da, soytse de, bolmasa, óytpegende, degen menen, solay da.
3. **Náwbetles dáneker:** - ya, yaki, gá, geyde (gáde), birese, yamasa, bazda.
4. **Sebeplik dáneker:** - sebebi, óytkeni, nege deseń.
5. **Waqtılıq dáneker:** - onnan keyin, sonnan beri, onnan soń, sonnan soń
6. **Salıstırıw dáneker:** -kop emes, qanshallı, sonshallı, qansha sonsha, neǵurlım, solǵurlım.
7. **Nátiyje dáneker:** sonıń ushın, bunıń ushın, onıń ushın, sonliqtan, sol sebebi.
8. **Shártlik dáneker:** eger, egerde.²

1985 yili nashrdan chiqqan “Qoraqalpoq tili” kitobida bog‘lovchilar vazifasiga ko‘ra quyidagi turlarga ajratilgan:

I. Baylanıstırıwshı dáneker:

1. **Baylanıstırıwshı dáneker:** -da -de, -ta -te, menen (benen, penen), jáne, taǵı.
2. **Qarsi‘li‘qli‘ da‘neker:** biraq, qalayda, sonda da, óytken menen, degen menen.
3. **Ayırıw dáneker:** yamasa, ya bolmasa, birese.

II. Qospa dánekerler:

- a) **sebep dáneker:** óytkeni, sebebi, nege deseń.
- b) **qarsılıqlı dáneker:** sol ushın, sonıń ushın, sonliqtan, sol sebebi, sonıń nátiyjesinde, sol sebebi.³
- c) **shárt dáneker:** eger, eger de.
- d) **waqt dáneker:** mezigil, waqt jaǵınan bir - birine baylanıstırıwshı sozler kiredi.

Yuqoridagi kitoblarni ko‘rib chiqish orqali shu narsaga amin bo‘ldikki, hozirgi qoraqalpoq tilidagi bog‘lovchilar bilan tarixda (kitoblarda qayd qilingan ma‘lumotlar) qo‘llanilgan bog‘lovchilar o‘rtasida farqli jihatlar talaygina. Biz o‘z fikrimizni quyidagi jadvalda aks ettirishga harakat qilamiz:

Hozirgi qoraqalpoq adabiy tilidagi bog‘lovchilar	1946-yilda nashr etilgan kitobdagi bog‘lovchilar	1974-yilda nashr etilgan kitobdagi bog‘lovchilar	1985-yilda nashr etilgan kitobdagi bog‘lovchilar
Biriktiriwshı dáneker	Tirkewshı dáneker	Biriktiriw dáneker	Baylanıstırıwshı Dáneker
Qarsilas dáneker	Qarsilas dáneker	Qarsilas dáneker	Qarsılıqlı dáneker

¹ Mengliev B., Xoliyorov O ko‘rsatilgan asar., 223-bet.

² Házirgi qaraqalpaq tili Nókis “Qaraqalpaqstan”, 1974., I-bólim., Morfologiya., 260-264betlar

³ Nasirov D., Qayıpbaev J., Dospanov O “Qaraqalpaq tili” No‘kis., 1985., Fonetika, Leksikologiya, Morfologiya, Sintaksis. 194-198 betler.

Awispali dáneker			
Gezekles dáneker	Náwbetles dáneker	Náwbetles dáneker	Ayiriv dáneker
Sebeb dáneker	Sebep dáneker	Sebeplik dáneker	Sebep dáneker
Nátiyje dá'neker	-	Nátiyje dáneker	-
Shárt dáneker	-	Shartlik dáneker	Shart dáneker
-	-	Waqitliq dáneker	Waqit dáneker
-	-	Salistiriw dáneker	-
-	-	-	Saldarlıq dáneker

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, kitoblardagi ma‘lumotlar bilan hozirgi qoraqalpoq adabiy tilidagi ma‘lumotlar (bog‘lovchi turlari, nomlanishi) farqlanadi.

Awispali, gezekles dánekerler hozirgi qoraqalpoq tilida da‘neker ya‘ni bog‘lovchilarning alohida ikki turi sanaladi. Kitoblarda esa ikkalasi qo‘shilgan holda berilgan. Shuningdek kitoblarda hozir qoraqalpoq adabiy tilida bog‘lovchi vazifasini bajaruvchi so‘zlar “**dánekerler turi**” sifatida e‘tirof etilgan. Jumladan vaqtni anglatuvchi so‘zlar “**waqitliq dáneker**”, ish-harakatning nimaga bog‘liq ekanligini anglatuvchi so‘zlar (masalan: sol ushın, sol sebepli...) “**saldarlıq dánekerler**”ga kiritilgan.